

Kecskeméti Gábor

„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”

A magyarországi retorikai gondolkodás
a 16–17. század fordulóján

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Budapest, 2006

I. A kitűzött kutatási feladat összefoglalása

Az utóbbi években már szakmai konszenzusként hivatkozhatunk arra, hogy a régi irodalom alkotásait adekvát elméleti keretben kell szemlélnünk, vagyis az irodalom története mögé felhúznunk az irodalmi elveket, az irodalmi gondolkodás történetét. Az irodalmi elveket a grammatikában, a retorikában, a poétikában és a logikában együttesen lehetjük fel, ezért világszerte megindult és fontos eredményeket hozott ezek 16–18. századi történetének irodalomelméleti szempontokra is ügyelő tanulmányozása.

A hasonló céllal szerveződött és az MTA Irodalomtudományi Intézetében összpontosuló hazai kutatásokat a szakmai zsargon kritikátörténeti vállalkozásnak nevezi. A „kritika” előtagot azonban itt a francia „critique” és az angol „criticism” terminussal azonos jelentésűnek kell értenünk, vagyis nem recenzióknak, bírálatoknak, ismertetéseknek, sőt nem is a bírálati elveknek és szempontrendszernek, hanem az irodalomról való elméleti gondolkodás teljes körének történeti vizsgálatáról van szó. E kutatásokat Szauder József és Tarnai Andor kezdeményezte, majd haláláig Tarnai Andor irányította. A vállalkozás korszak-monográfiák egymásutánjában ölt testet, és a régi magyar irodalom körébe eső időtávból ez ideig két megjelent kötet van: Tarnai Andor könyve a középkori irodalmi gondolkodást, Bartók Istváné pedig az 1630–1700 közötti időszakot tekinti át.

E kutatásokba 1992 őszén kapcsolódtam be, amikor az Irodalomtudományi Intézet fiatal kutatói ösztöndíjasa lettem. A még Tarnai Andor vezetésével lefolyt utolsó kritikátörténeti munkamegbeszéléseken, 1994 tavaszán körvonalazódott az a munkamegosztás, amelynek értelmében a mintegy 1580 táján kezdődő és 1630-cal záruló fél évszázad hazai kritikátörténetének feldolgozása lett a feladatom.

Bartók István rendkívül fegyelmezett és sokrétű monográfiát írt a maga 17. századi időszakáról. Előbb a korszak grammatikai és poétikai, logikai, retorikai és homiletikai kézikönyveit tekintette át, majd nem teoretikus rendszerességgel kifejtett, hanem elszórt megjegyzésekből kikövetkeztethető, részint a stiláris követelményeket, részint a fordításirodalom kérdéseit illető nézeteket rekonstruált.

A Bartók könyvében tárgyaltat megelőző időszakot, a késő-renaisszánsz, a manierizmus és a kora-barokk korszakát felölelő kritikátörténetben a legfontosabb problémakörnek kezdettől fogva a magyarországi értelmiség számára

hozzáférhető, mintaadó nyugat-európai irodalomelméleti megfontolások hazai hatásának kimutatását gondoltam. E célból szükségesnek tartottam egyfelől a magyarországi szerzők által kompilált, továbbá a Magyarországon nyomtatásban megjelent vagy iskolákban használt irodalomelméleti (grammatikai, poétikai, logikai, retorikai) kézikönyvek egyenkénti ismertetését, másfelől meg kívántam vizsgálni a magyarországi prédikátorjelöltek által látogatott egyetemi központok (a késő-melanchthoniánus, toleráns, majd a lutheránus ortodoxiát érvényesítő Wittenberg, a kriptokálvinista irányzatok, majd Heidelberg, a már a ráimizmus és arminiánizmus hatásától egyszerre érintett németalföldi egyetemek, az észak-itáliai egyetemi városok) tananyagában megismertetett, illetve különböző szellemi áramlatok (unitarizmus, heterodoxiak, a korai angol puritanizmus) által képviselt nyelv- és szövegelméleti nézeteket. Csak ezek tisztázása után tartottam lehetségesnek mindazon irodalmi tevékenységek elméleti hátterének megértését, amelyek ezt a közismereti szintként számba vehető általános tudatosságot meghaladják (filológiai tevékenység, belterjes eruditus irodalmi körök, anyanyelvi fordítások, explicit kritikai észrevételek). Feladataim körét tehát másként és más hangsúlyokkal állítottam össze, mint Bartók, ez azonban a különböző személyekre bízott és így különböző érdeklődési irányokat, részben eltérő paradigmákat megtestesítő korszak-monográfiák körében teljesen természetes jelenség.

Mindaz, amit a tervezett munkából ez ideig meg tudtam valósítani, az irodalomelmélet szempontjából releváns régi stúdiumok közül kizárólag a retorika körén belül marad. Az extenzitás csorbulásával, a grammatikai, poétikai és logikai kézikönyvek ismertetésének elmaradásával fizettem a retorikai és homiletikai kérdések iránti intenzívebb érdeklődésemért, e jelenségcsoportoknak a korabeli európai kontextusukba való rendszeresebb és revelatívabb beágyazásáért. Munkám tehát a tanulmányozott időszak retorikatörténeti korszak-monográfiája.

További bizonyításra nem szoruló belátásként kezelem azt, hogy a posztromantikus irodalmi produkció értékcentrumában kitüntetett originalitással szemben a magyar irodalom történetének a 18. századig tartó szakaszában a tanítható és elsajátítható, általános érvényű kompetenciák játszottak nagyobb szerepet. A platonikus művészetfelfogás különleges, ihletett és nem-beliségbe emelő pillanatai helyett a mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének való arisztoteliánus megfelelés, az eredetiség helyett a felismerés asszociációs szemantikai mezőit megmozgató imitáció és adaptáció, az esztétikai öncél helyett a pragmatikus kiaknázás határozzák meg

ennek az irodalomnak a tömeges mindennapjait. Vizsgálatom lényegében ezen irodalomalkotó, illetőleg az irodalmi alkotás számára keretet adó kompetenciák birtoklását és működtetését kíséri nyomon, e kompetenciák talán legfontosabbikaként és a rendszerszerű működésüket megalapozóként elsőként a retorikaira kérdezve rá.

II. Az elvégzett vizsgálatok leírása, a feldolgozás módszerei, a források feltárása, felhasználása

1. A 16–17. század fordulójának történeti kommunikációelméleti szempontokkal számoló retorikatörténeti korszak-monográfiája természetesen nem kezelheti mechanikusan az 1580-ban és 1630-ban megállapított korszakhatárokat. Különösképpen szükséges néhány évvel előre vagy hátra átlépni ezeken, amikor a jelzővek fölötti átjárás egyes folyamatok markáns jellemzéséhez a legmegvilágítóbb erejű adatokat, történetek kezdő- vagy végpontjait segít megtalálni. Mindjárt az értekezés 2. fejezete a kezdetektől egészen az 1711. évig a teljesség igényével tárgyalja a nyomtatott magyarországi retorika- és homiletikaelméleti kézikönyveket. Ezt a tömör áttekintést több ok is szükségessé teszi. Leginkább mégis az, hogy korábban sohasem került rá sor. Hasonló rendszerességgel, a teljességre törekedve kizárólag az 1630–1700 közötti időszak elméleti kézikönyveit tekintették át eddig, de itt-ott még ennek az időszaknak az adatait is ki lehetett egészíteni, a sűrített összegzésnek köszönhetően pedig egyes, már körültekintően kidolgozott megállapítások valóságos jelentőségét kiemelni. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a tárgyalt fél évszázad jóval hosszabb távú fejlődéstendenciákba illeszkedik, több, a vizsgált időszakban lejátszódó finom elmozdulás csak nagyobb időtávokban mérve nyeri el a maga jelentőségét.

Amint a 2. fejezetben látható, az értekezés szűkebb időtávjául bemért, 1580–1630 közötti időszakban mindösszesen két szerzőtől három, ilyen vagy olyan szempontból magyarországinak minősíthető retorikaelméleti nyomtatvány jelent meg. Világos ebből, hogy ezekkel a művekkel egyenként, érdemben és részletesen foglalkozni kell. A 2. fejezet áttekintésében épp csak megemlített e kézikönyvek tüzetes bemutatását a 3. fejezet végzi el. Világos másfelől az is, hogy a pusztán e kézikönyvek ismertetésére szorító retorikatörténeti korszak-monográfia elképzelhetetlen: pusztán a középpontba állított korszak forrásadottságai is gyökeresen más vizsgálati és kifejtési módra kényszerítenek, mint amilyen Bartók István munkájának

beosztása és érdeklődési centruma volt. A jelen értekezésnek tehát csupán a 2–3. fejezete tárgyal az ő monográfiájával párhuzamba állítható forrásanyagot, az ezt követő részek más forráscsoportok kifaggatására, más érdeklődési irányok beteljesítésére, más megközelítésmódok alkalmazására tesznek kísérletet. A 4. fejezet a retorikatanításnak a praeceptumok előadásától különböző, a hazai iskolákban szokásos gyakorlati módszereivel foglalkozik, az 5. fejezetben pedig néhány retorikaelméleti tárgyú iskolai disputáció ismertetésére kerül sor. A 6. fejezetben tárgyalt eset, az Augsburgban összeállított, retorikai érdekű Démoszthenész-gnomológia magyar részvétellel zajló, biztos görög- és latintudást igénylő elkészítése a gimnáziumi szinten elvégezhető retorikai stúdiumok legfelső fokát szemlélteti, amikor a diákok, köztük egy körmöcbányai születésű fiatalember már az egész humanista Európa érdeklődésétől kísért filológiai vállalkozásba, egy új filológiai-retorikai segédkönyv sajtó alá rendezésébe kapcsolódhattak be.

A következő, 7. fejezet az egyetemi peregrináció retorikatörténeti szempontból jelentős kérdéseivel foglalkozik. Minthogy a kor alkotó hazai értelmisége által látogatott európai egyetemek teljes körének ilyen szempontú áttekintése aligha egyszemélyes feladat, a jelen értekezés arra a kulturális kapcsolatrendszerre összpontosít, amelynek retorikatörténeti jelentősége már az előző fejezetekből nyomatékosan kirajzolódott, vagyis a protestáns németországi egyetemeken megismerhető és elsajátítható retorikai kultúrával foglalkozik. (Ezen belül még további szűkítések is szükségesnek látszottak, amelyeket a fejezet bevezetője argumentál.) Egyaránt fontosnak tűnik egyfelől a filozófiai karok humanista retorikája, másfelől pedig a teológiai karokon képviselt álláspontok két aspektusa is: a praktikateológia homiletikai tanításai éppúgy, mint a dogmatikai álláspontokból következő, szélesebb értelemben vett és mélyebb konzekvenciákkal bíró kommunikációelméleti nézetek. A fejezet előbb futólag áttekinti az észak-németországi egyetemi peregrináció sajátosságait és a célegyetemek retorikaelméleti szempontból meghatározó jelenségeit, majd önálló részeket szentel előbb a wittenbergi retorikai és teológiai gondolkodásnak, majd a 16. század közepén a marburgi egyetemen kidolgozott, de használatba már többnyire a századforduló kálvinistái által vett homiletikai nézeteknek. Ugyancsak a 7. fejezethez tartozik még a nem németországi eredetű, de ott jelentős hatással bíró egyes retorikaelméleti elgondolások recepciójának ismertetése is, mint-hogy e recepciónak a tárgyalt nézetek magyarországi diákok felé való közvetítésében nehezen túlbecsülhető jelentősége van.

A 8. fejezet tárgya a középiskolai és egyetemi stúdiumok keretében elsajátított retorikai felfogásnak a tömeges számszerűségű irodalmi gyakorlat egyes, tipizálható, osztályozható sajátosságaival való szembesítése. A beszédnemek rendszeréből kiválasztott két műnem, a *genus didascalicum* és a *genus iudiciale* előírásainak különböző műfajokban, diskurzustípusokban és ábrázolásmódokban való sajátos működésmódjait regisztrálom. Éppen ezektől az általánosnak tekinthető felhasználási módoktól való deviációkban ragadhatók meg a retorikai fogalomkészlet feltűnően egyedi alkalmazásai. A 9. fejezet két példát mutat be ezek közül.

Az irodalomszemlélet történetébe nemcsak az irodalomelméleti, hanem az irodalomtörténeti reflexiók is beletartoznak. A 10. fejezet bemutatja, hogy a retorika rendszere a *historia litteraria* korai formálódását, szemléleti alapvetését is lényeges jegyekkel befolyásolta.

2. Amikor a régi irodalom szerzőinek elméleti tudatosságát, az irodalomról vallott teoretikus nézeteit tanulmányozzuk, egyaránt vizsgálnunk kell az adott korban rendelkezésre álló irodalomelméleti kínálatot, a korábbi teoretikus paradigmáknak és reflexióknak az irodalmi intézményrendszer keretében elsajátítható rendszerét – és azokat a tényleges alkalmazásokat, adaptációkat, amelyek során az elsajátított készlet aktuális szükségletek, kívánalmak, preferenciák kifejezésére válik alkalmassá.

Az irodalomelméleti kínálat rendszerei közül a retorikaelméleti gondolkodás történetét az iskolások számára összeállított és kinyomtatott retorikai kézikönyvekből, a retorikai kurzusok kéziratos tanári vagy hallgatói jegyzeteiből, az iskolai szónoki gyakorlatok és retorikai tárgyú disputációk nyomtatott vagy kéziratos anyagából valamint az iskolákban tanított klasszikus auktorok szövegének magyarázata során előadott és kéziratos diákjegyzetekben megőrzött tudnivalókból együttesen ismerhetjük meg. A magyarországi kutatás érdeklődése bizonyos mértékben e források összes csoportja iránt felébredt az utóbbi három évtizedben.

A retorikaelméleti kézikönyvek voltak azok a művek, amelyek a legkorábban ébresztettek kutatói figyelmet: rendszeres tanulmányozásuk Magyarországon Bán Imre felvetése és kezdeményező kismonográfiája óta folyik. A régi magyarországi irodalomelméleti gondolkodás első szöveggyűjteményét összeállító és kommentáló Tarnai Andor a retorikaelméleti kézikönyvek területén is jelentős munkát végzett: fontos műveket egyenként ismertett, több műfaj és alkotási mód retorikai előírásainak pedig a hosszmetzetét készítette el ezek alapján. Retorikaelméleti irodalmunk múltjának feltárása

érdekében azóta Bitskey István, Bartók István és Imre Mihály végezte a legtöbbet. Az említett kutatók vizsgálatainak tárgyát képezték mind a magyarországi és erdélyi szerzők által kompilált, mind pedig a Magyarországon és Erdélyben kinyomtatott retorikai kézikönyvek. Dolgozatomban magam is mindkét csoportot áttekintem.

A legkorábbi, ebben az értelemben magyarországinak tekinthető retorikai kézikönyvek a 16. század második negyedében láttak napvilágot. A kutatás számára az 1711-es esztendő jelent hagyományos záró korszakhatárt: ez az év az első magyarországi irodalomtörténeti lexikon és bibliográfia megjelenésének éve, és így a magyarországi könyvészetben szimbolikus jelentősége van.

Az 1711-et megelőző mintegy két évszázadból 34 retorikaelméleti mű 60 kiadványban való megjelenéséről tudunk; a művek közül hatnak ma ismeretlen a szövege, több kiadásból pedig ma nem ismeretes fennmaradt példány. Három munka görög nyelvű, a többi mind latin, magyar nyelvű retorikai kompendium nincs közöttük. A tárgyalt 34 munkából négy a progümnazmata oktatását szolgálta, öt pedig csak stilisztikai kérdésekkel foglalkozott. A 34 munkából 6, a 60 kiadásból 11 jelent meg magyarországi katolikus iskolások számára, ezek egyike sem magyarországi szerző írása, hanem mind a jezsuita oktatás Európában egyebütt is használt tankönyvek helyi lenyomatai. Egy további munka szintén jezsuita eredetű külföldi tankönyv, amelyet azonban Magyarországon kálvinista, sőt puritánus környezetben jelentettek meg. A többi retorikai kézikönyv, 27 mű 48 kiadványban való közzététele a protestáns felekezetek iskoláinak igényeit elégítette ki, és ezek között kiegyensúlyozott arányban található a korabeli európai (főként németországi) iskolákban használt könyvek helyi mutációi és magyarországi szerzők eredeti alkotásai.

A vizsgált időszakban (pontosabban 1650 és 1685 között) 9 kiadványban 11 homiletikai mű is megjelent Magyarországon (ma ezek egyike ismeretlen). Ezek mindegyike a magyarországi és erdélyi kálvinista egyház használatára készült, s közöttük legalább egy magyar és egy latin–magyar kétnyelvű munka is akad.

A 2. fejezetben előbb a retorikai kézikönyveket tárgyalom. Először időrendben, egyesével tekintem át őket, majd megkísérlem csoportosításukat, a retorikai gondolkodás fejlődési korszakainak kijelölését, végül a retorikai gondolkodás két, világosan elkülöníthető 17. századi paradigmájának irodalmi következményeivel foglalkozom. Ezt követően kerül sor a homiletikai kézikönyvek tárgyalására.

A hazai szerzők által kompilált vagy hazai kiadásban is megjelent kommunikációelméleti kézikönyvek áttekintését – mintegy függelékül – kiegészíti még a hazai kiadásból nem ismeretes, iskoláinkban mégis bizonyosan tananyagként felhasznált, illetve a hazai diákok által látogatott külföldi gimnáziumokban alkalmazott további tankönyveknek a vázlatos ismertetése. James J. Murphy 1981-ben közreadta a nyomtatásban az 1700. évig bezárólag megjelent retorikaelméleti művek össz-európai katalógusát. Listája 867 szerző és számos névtelen retorikai munkáit (első ránézésre is nyilvánvalóan több ezer különböző munkát) és azok ismert megjelenéseit tartalmazta (a kiadások számának még a megbecsülésére sem vállalkozom), a homiletikai szerzők száma ebből a keresztreferencia szerint 264 volt. A publikálása óta eltelt negyedszázadban világossá vált, hogy a standard referenciaműként használatba vett lista nemhogy nem érhet el a teljességet, hanem attól olyan távol van, hogy minden bizonnyal a csak azóta ismeretessé vált adatok beépítésével máris többszörösére volna növelhető. Márpedig e szerzők – amint Murphy nevezte, az „ezer mellőzött szerző” – jelentős részéről feltehető, hogy legalább alkalomszerűen, némelyikük pedig rendszeresen is utat talált a magyar középiskolákban illetve a hazai diákok számára a külföldi gimnáziumokban elérhető teoretikus kínálatba. Ebből az irtatlan tömegeből csakis válogatni érdemes, szerencsére azonban a válogatásnál figyelembe vehető főbb tendenciák az előző részfejezetekből már kirajzolódnak. Szűkebb korszakunkra és tárgyunkra nézve annyi bizvást kimondható, hogy elsősorban a melanchthoniánus szemléletű gimnáziumi retorikai tankönyvek németországi kínálatából érdemes példákat válogatnunk.

3. Az értekezés szűken értett időtávjában megjelent, magyarországi vonatkozású retorikaelméleti kézikönyvek részletes ismertetését adja a 3. fejezet. A magyarországi, bártfai születésű, Augsburgban megtelepedett tanár és orvosdoktor, a polihisztor Georg Henisch 1593-ban terjedelmes retorikai kompendiumot jelentetett meg Augsburgban. A könyvet Magyarországon nem találtam meg, és ez ideig külföldön vagy külföldről sem jutottam hozzá, jelenleg tehát ennek tartalmát nem ismerem. 1613-ban viszont, ugyancsak Augsburgban napvilágot látott a munkának táblázatokba tömörített és példákkal bővített újabb változata. A negyedretű, közel kétszáz lapos kötetből Magyarországon is található két példány, így a 3.1. fejezetben ennek alapján teszek kísérletet Henisch retorikai felfogásának áttekintésére és összegzésére.

A 3.2. fejezet tárgya Pécseli Király Imre retorikai kézikönyve, az *Isagoges rhetoricae libri duo*, amely több kiadásban is napvilágot látott. Az 1612.

évi oppenheimi után következő második kiadás ma nem ismert, példányt eddig nem sikerült fellelni belőle. 1639-ben azonban olyan kiadása jelent meg Nürnbergben, amely már a harmadiknak hirdette magát. Noha rövid áttekintésében már Bán Imre foglalkozott Pécseli Király Imre retorikájával, és noha nemrégiben jelentős terjedelmű szövegválogatás jelent meg belőle magyar fordításban, forrásait és mintáit lényegében még nem tekintették át. Mind az ismertetés, mind a fordítás egyébként az 1639. évi kiadáson alapult, így a fennmaradt kiadások egymáshoz való viszonyát sem vizsgálták meg rendszeresen.

4. A 16–17. századi iskolai oktatás a retorikaelméleti munkák *praeceptumainak* feldolgozásán túl – talán még nagyobb időt és figyelmet szentelve neki – a klasszikus antikvitás vezető tekintélynek számító auktorai műveinek olvastatását, magyarázatát és imitációját is elvégezte. Az újabb európai retorikatörténeti kutatásban olyan jelek mutatkoznak, hogy a grammatikai, retorikai, poétikai, logikai tankönyvek vizsgálata, tételeik regisztrálása és az irodalmi gyakorlattal való összevetése önmagában nem elegendő egy korszak kommunikációs pozícióinak tisztázásához, hanem az imitáció alapjának tekinthető iskolai olvasmányanyag elemzése is elvégzendő.

A retorikai kompetenciát elmélyítő gyakorlati eljárások két fő típusa a szövegek olvasása, elemzése, magyarázata (*analysis*) és követése, utánzása (*genesis, exercitatio, imitatio*). Bajosan különíthetők el egymástól: nem független lépések, hanem általában váltakozva valósulnak meg, a legváltozatosabb pedagógiai módszerekkel egymásra épülnek. A 4. fejezetben nem is kísérlem meg az erőltetett különbségtételt a receptív és a produktív válfajok között: számos példát fogunk látni arra, hogy az olvasott auktorszövegben megfigyelt, abból kivonatolt jellegzetességeket a tanítványoknak nyomban performációkban kell kamatoztatniuk. Inkább a produktív felhasználás két eltérő összetettségi fokú és önállósági mértékű, a felhasználási alkalom szerint is jobban elkülöníthető válfajának a megkülönböztetésével próbálkozom. Az auktorolvasáshoz szorosabban kapcsolódik, a napi iskolai munka alaptevékenységei közé tartozik a változatos progümnaszma-műfajokban való alkotás. Az imitációnak nagyobb terjedelmű, bizonyos tartalmi autonómiát is feltételező és általában külön, ünnepélyesebb alkalommal megvalósuló, orációs műfaji változata a deklamáció. Ezek tárgyalása előtt azonban a klasszikus antik olvasmányanyag hazai tantervekben megfigyelhető sajátosságait tekintem át.

5. A hazai vagy külföldi tanintézetekben a retorika tárgykörébe tartozó tudományos kérdésekről megtartott disputációk, megvédett disszertációk szintén elemi fontosságú összetevőkkel gazdagítják a kor retorikai tudatáról formálható ismereteinket. Sajnos nem sok ilyen munkáról tudunk. A hazai gimnáziumokban zajló tudományos vitatkozások tételeit csak a 17. század közepétől kezdik rendszeresebben közzétenni, külföldön viszont már többnyire magasabb fokon végzik tanulmányaikat a hazai diákok, és főként teológiai, jogi, orvosi disputációk fűződnek a nevükhöz. Külföldi iskolában retorikai kérdésekről elmondott értekezéseket többnyire olyan magyarországi diákokhoz kapcsolhatunk, akik valamilyen oknál fogva nem idehaza végezték gimnáziumi vagy akadémiai fokú tanulmányaikat. Az 5.1. fejezet egy ilyen értekezést tárgyal az igloui iskolából.

A 16. századi hazai nyomtatványok között csupán néhány iskolai vizsgatétel található. Az 1601–1655 közötti időszakból Heltai János 86 kinyomtatott hazai vagy magyar nyelvű szöveget is tartalmazó külföldi iskolai vizsgatételről tud, amelyek közül 9 logikai, 4 fizikai, 5 morálfilozófiai, 11 metafizikai, 57 pedig teológiai tárgyú. Retorikai tárgyú tehát egyetlen sincs ezek között. Noha a logikaiak között nyilvánvalóan vannak olyanok, amelyek kommunikációelméleti tétellel is bírnak, részletes vizsgálatuknak egy logikatörténeti szintézisben kell megtörténnie. Az öt – kivétel nélkül lutheránus intézményben megvitatt – morálfilozófiai tételsor között azonban van egy, amely teljes egészében az etika és a retorika érintkezési pontján álló problémákat világít meg, ezért bemutatására sor kerül az 5.2. fejezetben.

6. Egyetlen tétel az RMK III. sorozatában és Szinnyei írói lexikonának egyadatos szócikke, amelynek egyetlen életrajzi adata tévedés: ez minden, amit a 16. századi magyar íróról, Paulus Rosáról ez ideig tudni lehetett. Szellemi portréját még sosem próbálta megrajzolni modern kutató. Pedig túl az életrajzi esetlegességeken és érdekességeken, pályája szemléltetheti részint a gimnáziumi szinten elvégezhető retorikai stúdiumok legfelső szakmai körébe való bekapcsolódás a 16. század végi magyarországi fiatalok számára adott lehetőségét, részint pedig azt is, hogy az egész humanista Európa érdeklődésétől kísért retorikai-filológiai vállalkozásban való részvétel már olyan erős meghatározó tényező, amely a tömeges értelmiségi karrierlehetőségektől lényegesen különböző előmenetel igényét alakítja ki vagy kényszerét írja elő.

7. Főként Imre Mihály és Szabó András kutatásainak eredményeként a 16. századi németországi egyetemek retorikai kultúrájáról és e kultúra magyarországi hatásáról már kezd kirajzolódni a főbb tendenciákat és a fontosabb személyes kapcsolatokat is megmutató képünk. A 7. fejezetben az észak-németországi protestáns egyetemek retorikatörténeti szempontból legjelentősebb tényeit és folyamatait tekintem át. Csak a nagyjából Prága vonalától – ez többé-kevésbé a bajor területek északi határvonala – északra eső területek protestáns egyetemeivel foglalkozom, mert az a véleményem, hogy a kutatási módszer és érdeklődési irány modellezéséhez itt is épp elegendő áttekinteni való anyag gyűjthető fel, és hogy – másrészt – a dél-német területek protestáns egyetemei és akadémiái részben az itt leírttól eltérő retorikai rendszert testesítenek meg. Ennek két alapvető oka két egymástól markánsan különböző eszmei összképű földrajzi terület közelségében és kommunikációs tényezők intenzívebb hatásában kereshető: a német és osztrák katolikus tartományok egyfelől, a svájci típusú reformáció szellemi központjai másfelől olyan hatásokat testesítenek meg, amelyeknek ott jóval éberebb figyelembevételre van szükség. A mondott választóvonalon egyetlen esetben átnyúlik az értekezés: a dél-németországi Tübingen egyetemét is figyelembe vettem, minthogy annak szellemi élete az észak-németországival, főként a wittenbergivel a legszorosabb érintkezésben van, ami az eszmék mellett a személyek szabad átáramlásában is jól megragadható. Nyilvánvaló, hogy hosszú távon a dél-német területek hasonló vizsgálatát is el kell végezni, és hogy az eredmények éppen akkor és épp attól lesznek majd még megvilágítóbbak, ha a két rendszer részben eltérő sajátosságainak megfigyelésével lesznek kiegészíthetők.

Az értekezésben bemutatandó egyetemi központok túlnyomó többsége lutheránus szellemi orientációt testesít meg. Ennek ellenére a legkevésbé sem kívántam felekezeti alapon körülhatárolni a vizsgálat tárgyát. Ennek több oka van. A melanchthonianizmus, a kriptokálvinizmus formájában szellemi téren számos átmeneti jelenség érvényesül, a politikai-dinasztikus érdekek pedig több vizsgált egyetem felekezeti orientációjának (esetleg többszöri) megváltoztatásával jártak a vizsgált időszakban. Az akkor lutheránus Marburg közvetlen közelében, Herbornban pedig a vizsgált területek egyetlen olyan alapítása is megtörtént, amely eleve kálvinista egyetemet hozott létre. Ennek vallási alapon történő kirekesztése megfosztana bennünket a rámozgó hatásait a legmarkánsabban érvényesítő központ tanulmányozásának lehetőségétől, pedig e szellemi irány változó mértékben a többi,

lutheránus egyetemen is jelen van, az azokban megfigyelhető további átmeneti formák meghatározó összetevője.

Az egyetemeket alapításuk vagy protestáns szellemű átalakításuk időrendjében tekintem át. Előbb azokat az adatokat ismertetem, amelyekkel az adott egyetem magyarországi peregrinációjának mértéke és sajátosságai jellemezhetők. Ezt követően az egyetem retorikai-kommunikációelméleti rendszereinek végletesen tömörített jellemzése és az e szempontból meghatározónak tűnő professzorok megnevezése következik.

A németországi egyetemi központokban peregrináló magyarországi és erdélyi diákok természetesen nemcsak Németországban megformálódott, helyi retorikaelméleti és homiletikai paradigmákkal és retorikai kultúrával ismerkedhettek meg, hanem olyan retorikai felfogásokkal is, amelyeket német professzoraik is külföldről, gyakran összeurópai trendek hatásaként recipiáltak. A századforduló németországi recepciós folyamataiból csak a magyarországi szempontból legfontosabbnak tűnőknek a vázlatos bemutatására keríthetek sort.

8. Az európai retorikatörténetnek az antikvitástól örökölt, a három klaszszikus eredetű *genus* által alkotott münemi rendszerén Philipp Melanchthon végezte el az egyetlen jelentősebb hatású módosítást. Sem a *genus iudiciale*, sem a *genus deliberativum*, sem a *genus demonstrativum* nem tűnt megfelelőnek számára a protestantizmus kommunikációs eszményeinek adekvát retorikaelméleti leírásához. Mindenekelőtt a vallási, egyházi témájú templomi és iskolai kommunikáció retorikai kereteként egészítette ki egy negyedikkel az antik eredetű rendszert, kialakítva a tanító, oktató beszédnem, a *genus didascalicum* vagy *didacticum* szabályrendszerét. E nagy jelentőségű és a 16–17. század egyik meghatározó paradigmájaként érvényesülő elméleti döntést a 8. fejezet a retorikai megfontolások három gondolati körének kontextusában helyezi el.

A régi magyarországi iskolai képzéshez szorosan hozzátartozott a *genus iudiciale* elméletének és gyakorlatának a megismerése is. A kor magyarországi törvénykezési gyakorlata azonban jórészt írásos formában zajlott, nem működött olyan fórum, amely a törvényszéki szónoklat tényleges művelésének teret engedett volna. A *genus iudiciale* keretében elsajátítható ismereteket ennek ellenére bőségesen kiaknázta a 16–17. századi irodalom. A törvényszéki szónoklat területén ugyan nem nyílt lehetőség az alkalmazásra, ám az irodalom és a tudományosság ennél jóval szélesebb körei hasznosították az eredetileg bírósági felhasználásra szánt megfontolásokat.

9. Az osztályozható, tömeges irodalmi gyakorlat tárgyalása után a 9. fejezet a retorikai fogalomkészlet egyedi alkalmazásainak és markáns századfordulós koncepcióinak a vizsgálata felé halad tovább. Alfejezetei Balassi és Rimay retorikai gondolkodásának egy-egy mozzanatát elemzik.

A Balassi-kutatás újabb felvetéseinek egyike, miközben teológiai kulccsal javasolja megnyitni és értelmezni az életmű számos sajátosságát, a nagyciklus peritextusainak egyikét, a nyitódarabnak adott címet is teológiai interpretációnak vetette alá. A 9.1. fejezet ezt az ötletet mélyíti el és a felmerülő kontextusokat adatolja. Természetesen az enigma retorikai jelentése szolgáltatja azt az értelmezési zérópontot, amelyhez képest a teológiai értelemtulajdonítás különbségét regisztrálnunk szükséges.

Rimay János nevezetes, 1629. május 25-én Rákóczi Györgyhez írott levelében 18 latin nyelvű betét található, a néhány szavas szintagmától jelentős terjedelmű és fontos szemléleti elemeket hordozó körmondatokig. Ezeknek épp a feléhez, kilenchez tartozik Rimaytól származó attribúció, ami egyik esetben sem több az idézett szerző nevének megjelölésénél. Ugyan a levél hosszú ideje intenzív érdeklődés középpontjában áll és például a magyarországi manierista irodalomról megfogalmazott álláspontokat jelentős részben e szöveg kapcsán alakították ki, a latin idézeteket eddig alig-alig vizsgálta bárki is. A legutóbbi Rimay-kiadás, Ács Pál 1992. évi munkája a 18 idézetből ötnek azonosította a lelőhelyét. Egy hatodik idézet azonosítása is megtörtént már az 1992 előtti szakirodalomban. A 9.2. fejezetben további hét idézet azonosítására kerül sor, de az érdemi gondolatsor ott kezdődik, ahol e forrásszövegek és Rimay gondolatmenetének egymásra vonatkozásáról állíthatunk valamit.

10. Tarnai Andor a *historia litteraria* fejlődéstörténetét tárgyaló koncepciójának alapja az volt, hogy nem formai, hanem eszmetörténeti értelemben kívánta megmagyarázni annak geneziséjét. E világos megkülönböztetésből kiindulva a *historia litteraria* eszméjének legkorábbi, nagyhatású megalapozójával, Francis Baconnel (*De dignitate et augmentis scientiarum*, 1623) kezdte a tárgyalást, majd azt a szembesítést végezte el, hogy főként francia, német és magyarországi művelőinek kezén milyen tényleges irányba fejlődött a tudományszak a Bacon által proponáltakhoz képest. Az időközben eltelt több mint három évtized most lehetőséget ad arra, hogy mind a baconi kezdeményezés tartalmát, mind a 16. századi előzményeket újra megvizsgáljuk, és azok elemzéséből részben eltérő hangsúlyokkal vonjunk le következtetéseket.

III. A tudományos eredmények összefoglalása

1. Az eredményeket az értekezés fejezetei szerint haladva összegzem az alábbiakban.

2. A retorikaelméleti kézikönyvek ismertetése egyértelműen kirajzolja a magyarországi retorikai elmélet fejlődésének néhány világosan felismerhető tendenciáját. A 16. század közepén a klasszikus retorikai szerzők szövegkiadásai (Cicero, Cornificius, Hermogenész, Aphthoniosz) és a belőlük készült kivonatok (Arisztotelész, Cicero, Quintilianus) voltak a meghatározóak. Ennek a vonulatnak a későbbi másfél évszázadban egyáltalában nem volt folytatása, sőt egészen a 18. század végéig kellett várni, amíg retorikai tárgyú antik szöveg ismét megjelent Magyarországon. Még feltűnőbb, hogy nemzeti nyelvű fordításokra pedig egyáltalában nem került sor egészen a 19. század első feléig, holott olasz, spanyol, német, francia, angol nyelven már a 16. században megjelent Cicero, Quintilianus és több hasonló antik szerző számos retorikai műve. Természetesen az a hely, amelyet például Cicero foglalt el mint az aurea latinitas elsődleges stilisztikai tekintélye, megkérdőjelezhetetlen. Megkülönböztetett helyét azonban nem retorikai tárgyú teoretikus írásai ismeretének köszönhette, hanem sokkal inkább tényleges szónoklatai tanulmányozásának.

A klasszikus, ötrészes retorikai rendszernek az antik teoretikus források közvetlen tanulmányozására építő szakasza után, a 16. század második felében és a 17. század elején olyan kortársi kompendiumok készültek, amelyeket két meghatározóval jellemezhetünk: egyrészt a klasszikus retorikai rendszer ismeretének Vossiust megelőző szakaszában gyökereznek, másrészt – intencionáltan – függetlenek Ramus felvetéseitől. Henisch és Pécseli Király retorikai képviselik ezt a vonulatot.

A 17. század protestáns tankönyveinek meghatározó csoportja a Ramus retorikai belátásait a hagyományos ötrészes arsszal egyeztetni kívánó szintetikus irányzat, amely az 1630-as évektől az 1660-as évek végéig csaknem egyeduralgoló a Magyarországon kinyomtatott anyagban (Piscator, Graff, Dietericus, Buzinkai), s protestáns környezetben kizárólag egy katolikus eredetű tankönyv jelenített meg más retorikai paradigmát (a váradi Radau-kiadvány). Nyilvánvaló azonban, hogy a katolikus tanintézetekben ez időben is a cicerói, ötrészes retorikát tanították, s csupán az ennek tanításához felhasznált, jezsuita eredetű tankönyvek hazai edíciói hiányoztak.

Az antik retorikai hagyomány ötrészes rendszere a század végén két vonulat eredményeképpen erősödött meg újra a hazai retorikai gondolkodásban. A protestáns iskolákban a Vossius-recepció biztosította annak szemléleti kereteit (Schwartz, Dálnoki Benkő, Fekno). A katolikus tankönyvek tekintetében viszont nem szemléleti megújulás, hanem csak nyomdahelyi áthelyeződés történt: az ellenreformációs sikerek megteremtették annak feltételeit, hogy hazai kiadásban is megjelenjék a hagyományos jezsuita retorikai tankönyv (Soarez) és annak sokféle kiegészítése, továbbfejlesztése, átdolgozása.

A retorikai elméletről szóló katolikus diskurzusrendet alapvetően Soarez kézikönyve határozza meg. Ez az Arisztotelész, Quintilianus, de főként Cicero művei nyomán összeállított munka az antik eredetű három *genus*, a *genus iudiciale*, a *genus deliberativum* és a *genus demonstrativum* tudnivalóit foglalja össze. Ezzel szemben a protestáns retorikai diskurzust már Melanchthon óta alapvetően határozza meg az, hogy a három antik eredetű beszédem mellett egy negyedik, a *genus didascalicum* fontosságát is hangsúlyozza. A Vossius-hatás előtt Magyarországon megjelent vagy magyar szerzők által összeállított 17. századi protestáns retorikai kézikönyvek mind tárgyalják ezt a *genust*. A kézikönyvek katolikus és protestáns oldalon eltérő műnemi rendszere alapvető fontosságú következményekkel jár a két vallási tábor egész kommunikációeszménye tekintetében. A tanítás, a folyamatos érvelés a 17. századi magyar katolikus prédikációnak sohasem alkotja olyan központi részét, mint a református beszédnek. A *genus deliberativum*, sőt gyakran *demonstrativum* ajánlásai szerint felépülő katolikus szónoklatok jóval több hatáskeresőt, változatosabb elokúciós eszköztárat mozgatnak.

A 17. század végi, a protestáns retorikai gondolkodásban érvényesülő Vossius-hatás ezt a nagyon élesen elhatárolható kettősséget csökkentti, a protestáns kommunikációeszményt bizonyos mértékig a katolikus felé közelíti, egyfajta klasszicizálódási tendenciát indít el, s válik a 18. század új kifejezési ideáljainak egyik előkészítőjévé. Ugyanakkor annak is megvan a története, hogy a 18. század első felében a katolikus elméleten belül is a Seicento retorikai túlkapásaival szemben kritikusan fellépő, klasszicizálóbb ízlés válik meghatározóvá.

A homiletikaelméleti kézikönyvek tanulmányozása azzal a tanulással járt, hogy a 17. század kálvinista teológiai gondolkodását alapjaiban átható Ames felfogása a prédikálás gyakorlati kézikönyveire is alapvető hatással volt. A század ma ismert magyarországi homiletikai kiadványai kivétel nélkül Ames hatása alatt állnak, gondolati összetevőiket mégsem lehet

summásan az Ames-hatásra való utalással elintézni, bennük a ramusi–ames-i rendszertől való, nyomatékosan reflektált eltérések figyelhetők meg. A változást nem is lehetne szemléletesebbé tenni, mint ahogyan a teológia definíciója az ames-i „ars Deo vivendi”-ből Martonfalvi Tóth György 1670. évi kommentárjában átváltozik: „ars docens homines DEO vivere seu in Deum credere et praecepta ejus observare”.

Vagyis azt kell mondanunk, hogy a homiletikák vizsgálatának legáltalánosabb elmélettörténeti tanulsága tökéletesen egybevág a retorikáknál megfigyeltekkel. A kálvinista elméleti irodalomban a *genus didascalicum* műnéme és a *docere* intenciójára helyezett retorikaelméleti nyomaték a prédikációelméletet a markáns puritánus összetevők egyszerű recepciójától a voluntarisztikus megfontolások csökkenő, az intellektuális összetevők fokozódó hatása irányába mozdítja el.

3. Pécseli Király Imre retorikájának beosztása, szerkezete, arányai szoros megfelelést mutatnak Matthaeus Dresser népszerű retorikai tankönyvével. Ez nemcsak a *praeceptumok* esetében igazolható. Dresser retorikájából való átvétel a *genus didascalicum* tárgyalásának egyik példája is.

A kötetbe felvett gazdag példaanyag legfőbb forrása azonban Johannes Schollius. A 3. fejezet részletesen ismerteti Scholl munkásságát és regisztrálja a tőle származó szövegpéldákat, az átvétel mikéntjét.

A Scholltól átvett mintaszövegek egyike, a magyar rendek nevében III. Zsigmond lengyel királyhoz intézett szónoklat ugyanakkor nem Scholl fiktív szövege, hanem tisztázható történeti háttérű valóságos politikai beszéd. 1595. március 2-án hangzott el Krakkóban, szerzőjének az irodalomtörténet-szi konszenzus a magyar országgyűlési küldöttség vezetőjét, Naprágyi Demetert tartja.

Scholl retorikája felhasználásának a szűkebb retorikatörténeti szempontokon túl megvan a maga eszmetörténeti jelentősége is. Az eddig is irénikus szellemiségüként ismert Pécseli Király eszmei portréjához további vonással járul hozzá, hogy retorikai tankönyvének jó részét is lutheránus forrásból kompilálta.

A könyv jelentős részét kiadó forrás azonosítása abban a tekintetben is sokatmondó, hogy megerősíti a feltevést: Pécseli Király maga végezhetett el retorikája első kiadásának későbbi átdolgozását. A harmadik kiadás kiegészítéseinek egyike a már az első kiadáshoz is felhasznált Scholl-tankönyv további kiaknázásából került ki, egy másik esetben ez a változat visszaírja Scholl eredeti szövegére az attól eltérő első kiadás szövegét. Valószínű,

hogy ezek a javítások és bővítések nem a koncepció és a felhasznált források dolgában közelebről nem tájékozott nürnbergi kiadótól, hanem a Scholl tankönyvét birtokló és nagyra tartó Pécseli Királytól magától származnak. A harmadik kiadásba egyébként Vossius-hivatkozás is bekerült. Vossius hatását Pécseli Királlyal kapcsolatban még sohasem említették, noha a későbbi nevezetes leideni tudós már 1606-ban, a dordrehti latin iskola rektoraként megjelentette terjedelmes kézikönyvének első kiadását, s így Pécseli Király akár retorikája első kiadásához is felhasználhatta volna. Nos, úgy tűnik, akkor nem használta fel, a harmadik kiadást azonban kibővítette a rá való hivatkozással. Ebből több érdekes következtetés is adódik. Az egyik, hogy a munka összeállításának idején, 1611-ben Heidelbergben még nem lehetett tudni, hogy az általában melanchthonianus szellemű retorikai tankönyvek németországi dömpingje közepette Németalföldön megjelent egy olyan nagy fontosságú munka, amely új fejezetet kezd a disziplína történetében. Másrészt azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy ezek szerint a hazájába visszatért, ott rövidesen már lelkeszként tevékenykedő magyar szerzőnek a retorika európai fejleményei iránt tanúsított figyelme nem csökkent, rövid idővel később már felfigyelt az igényes hollandiai munka jelentőségére.

4. A 4.1–4.3. fejezetek a klasszikus antik auktorok iskolai tantervekben való szereplésével, hazai kiadásaikkal és iskolai, főként retorikai célú felhasználásuk módszereivel foglalkoznak. A 16. század második és a 17. század első fele igen szegényes a klasszikus antik auktorok hazai szövegkiadásainak tekintetében. A szegényes adatsorban némi figyelemre érdemes, hogy Cicero leveleiből több szövegkiadás is készült. A legtöbbször a Johann Sturm nevéhez fűződő válogatást jelentették meg a magyarországi nyomdák: teljes négy könyvét kinyomták 1711-ig legalább tizenegy alkalommal latinul és egyszer magyar fordításban, első három könyvének latin szövegét pedig további két alkalommal. Az 1651-es gyulafehérvári levélkiadás viszont már a 17. század első fele legjelentősebb európai tankönyvprogramjának hazai hatását mutatja, akárcsak az egy évvel később ugyanott megjelent és szintén 1626-os leideni kiadásból átvett cicerói szónoklatválogatás. A németalföldi tankönyvprogramból adaptált hazai Cicero-kiadványok ugyan címlapjukon a gyulafehérvári iskola általi felhasználásra utaltak, de gyorsan és szélesebb körben terjedtek el legalábbis Erdély-szerte.

A szövegalkotás készségeinek fejlesztésére alapvető hatással volt a gyakorlati retorikaoktatás Aphthoniosz és Hermogenész által kidolgozott rend-

szere. Az iskolai munka az e rendszer által meghatározott műfajelméleti keretek, a progümnaszmata, a praeexercitationes, az előgyakorlatok műfajai szerint tagolva folyt. A 4.4. fejezetben e tanítási módszer és egyben irodalomszemléleti rendszer 16–17. századi továbbélésének megfigyelésére összpontosítok. Terminológiai és műfajrendszertani tekintetben általában a legelterjedtebb és leggyakorlatiasabb progümnaszma-rendszerezésre, Aphthoniosz művére és annak 16. századi latin kiadásaira támaszkodom.

Az iskolai retorikai gyakorlatok legmagasabb szintje a deklamáció, illetve a tematikus deklamációsorozat, a *consultatio*. E műfajok retorikai konvencióit és pedagógiai alkalmazásait a 4.5. fejezet a mintegy két évtizede, holland nyelven publikált, az újabb kutatásoknak utat szabó monográfia alapján mutatja be, és egy-egy hazai szövegpéldájukat elemzi.

5. 1615-ben a trencsényi származású, közelebről ismeretlen Stephanus Omasztha disputált az iglalui (Jihlava) gimnáziumban igen nagy fontosságú és igen átfogó retorikaelméleti kérdésekről. A disszertáció a padovai arisztotelianus gondolkodók 16. század végi gondolatköreihez kapcsolódik, vitáikhoz szól hozzá. Gondolatmenete egy ideig lényegében Giacomo Zabarella érvelése nyomán halad, más kérdésekben viszont határozottan Zabarellától különböző nézeteket képvisel, mégpedig Antonio Riccobonit követi. Általánosítható tanulásként arra lehet jutni, hogy a retorika instrumentális habitusként való meghatározása nem elégítette ki a kommunikációs szakemberek becsúgyát, helyette inkább a retorikának az ékesszólási *facultas ars*-ként való megnevezését szorgalmazták. Ez az *ars* a melanchthoniánus vonulat, illetve később, a klasszicizáló tendenciák képviselői számára (amint az Vossiusnál látható) az ékesszólástan egészét lefedte, a ráimizmus konzekvenciáit érvényesítők számára viszont csak a *facultasként* felfogott oratoriától elkülönített sajátlagosan retorikai ténfél mutatkozott meg arsként. Az *ars* státusának a retorikától való elvszerű megvonását alig vette bárki figyelembe.

Ján Kučera, a rózsahegyí gimnázium rektora 1642-ben olyan filozófiai disputáción elnökölt, amelynek szövegét a disszerens, ifj. Zolnay Péter állította össze. A disszertáció a beszédmodorral kapcsolatos három erény (virtutes homiliticae), a nyájasságot (*comitas*), az igazmondást (*veracitas*) és a szellemességet (*urbanitas*) tárgyalja. Nem retorikai, hanem etikai értekezésről van tehát szó, ám olyanról, amely az etika és a retorika egyik legszorosabb érintkezési pontját dolgozza ki. A retorikai diszciplína felől tekintve a „*vir bonus*” hagyományos követelménye testesítette meg ezt az érintkezési pontot és adott alkalmat olyan általános erkölcsi kívánalmak felölélésére,

amelyeknek a szónokban meg kell testesülniük részint ahhoz, hogy szavainak meggyőző erejét optimalizálhassa, részint ahhoz, hogy valóban a közjavát szolgáló indítványokat alakíthasson ki. Azonban az etika szempontjából közeledve a kommunikációs terep normáinak leírásához, olyan pont is feltárható, ahol nem az egyes szónok közösségi eszményekhez való alkalmazkodása adja a vizsgálati szempontot, hanem a közösség tagjai szüntelen interperszonális kommunikációs aktusainak, érintkezési formáinak retorikai megvalósulásai nyernek etikai tartalmat. Vagyis az itt tárgyalt kérdések tekintetében nem az etikai előírásokhoz igazodó retorikát, hanem az etikai előírások kialakulásában konstitutív szerepű retorikát érhetjük tetten.

A rózsahegy-i disszertációban a 17. századi lutheránus kommunikáció-eszmény közösségi vonásai váltak láthatóvá. A kulturált, igényes, ugyanakkor átlagos, kiszámítható, megbízható, nem egyénieskedő társasági érintkezési formák és tartalmak normatív előírása, a kommunikációs eszmények szélsőségek közötti középként való értelmezése, a mindenki számára adott kompetenciák elfogadott normák szerint való működtetésének erkölcsi értékkel való felruházása egyszerre bír a művelődési eszmény, a társadalmi reguláció és az identitásképző funkció egyént és közösséget erősítő vonásaival. A retorika egyes episztemológiai sarokpontjainak megvitatása mellett tehát az etikai vonatkozások kidolgozásának is jelentős tétje van, és ez egyben az ismeretelméleti téttekkel is összekapcsolható. Az etikai alapú retorikai ideál arisztotelianus alapozású, és a 17. század közepén rendelkezésre álló újabb filozófiai paradigmák közül nyilvánvalóan szorosabb kötődéseket mutat az emberi tudás standard mélyszerkezetét tételező racionális megközelítések, semmint az empirikus egyediségek normabontásra is lehetőséget adó szabályozatlansága iránt.

6. Bécsben, Augsburgban és Jénában, nevezetes humanistáknál tanult és a tübingeniek előtt is ismeretes volt az a körmöcbányai fiatalember, Paulus Rosa, akinek eddig teljesen ismeretlen életrajzát és egyetlen nyomtatott munkájának retorikai vonatkozásait a 6. fejezet tárgyalja. Rosa, akinek az antik görög nyelv és irodalom iránti érdeklődése Augsburgban ébredt fel, a gyakorlatban is érvényesíteni kívánhatta a bizantológia atyjának, Wolfnak, és a filhellénizmus apostolának, Crusiusnak a tudományos következtetéseit, a törökök által letiport görög kultúra feltárására, görög kéziratok gyűjtésére vonatkozó sürgetéseit, és császári követségi alkalmazottként útra kelt, hogy a helyszínen, Konstantinápolyban folytasson bölcsészeti terepgyakorlatokat. Nem lehetetlen, hogy a Dernschwaméhoz hasonló filológiai bravúrok remé-

nyében vállalkozott a keleti utazásra. Az őt megérlelő nyugati szellemi műhelyek mellett tehát keleti irányban, Bécs, Augsburg, Tübingen és a török birodalom kapcsolatrendszerére felé is nyitva kell tartanunk a tekintetünket, ha töredékes életrajzi tényeit és szellemi orientációjának természetét a megfelelő távlatban feltárni igyekszünk.

Ennek a korabeli értelmiségi elit számára lehetséges széles szellemi látószögnek az elsődleges centrumai persze már az egyetemek. Augsburg Wolf vezette gimnáziumának az egyetemekkel egy sorban való szereplése viszont arra figyelmeztet, hogy a magas szintű retorikai-filológiai tudatosságig igényes középiskolai műhelymunkában is el lehetett jutni. Rosa ugyan a bécsi egyetemről került Augsburgba, ilyen magasabb szintű előzetes tanulmányok azonban végül is nem voltak a Démoszthenész-gnomológia elkészítésének munkájába való bekapcsolódás előfeltételei. Az ő egyedi példájával mégis elértük a gimnáziumi retorikai stúdiumok legfelső minőségi határait, és vizsgálatunkat az egyetemi világban kell folytatnunk.

7. A 16. századi wittenbergi retorikai és homiletikai felfogásban évtizedeken át Melanchthon barátainak és követőinek a nézetei érvényesültek. A századforduló idejére azonban már nem Melanchthon közvetlen ismerőseinek és követőinek korábban nagy hatású írásai az iránymutató tankönyvek Wittenbergben, sőt a melanchthoni paradigmához képest is hol árnyalatnyi, hol jelentősebb eltérések mutatkoznak meg. A wittenbergi világi retorikai kultúrában valamelyest csökkenni látszik a *genus didascalicum* súlya, de az egyházi kommunikáció elmélete is új utakat keres. Az egyetem késő-humanista retorikai kultúráját a 7.2.1. fejezetben főként Adam Theodor Siber munkássága alapján mutatom be.

A wittenbergi egyetem retorikai kultúrájának sokszínűségére, erős humanista beágyazottságára figyelmeztetnek a megfigyelt jellegzetességek, olyan jellemzőkre, amelyeket gyakran figyelmen kívül hagyunk akkor, amikor a wittenbergi peregrinus diákokat érő szellemi hatások felől gondolkodunk. Összességében talán nem is alaptalanul: hiszen a hazai diákok teológusnak tanuló túlnyomó többségének figyelme már nyilvánvalóan a lutheránus egyetemen elérhető dogmatikai álláspontok, etikai konzekvenciáik és a kifejtésükhöz szükséges speciálisan homiletikai tudnivalók felé fordult. Ennek ellenére nyilvánvaló az is, hogy a felsőbb tanulmányaikat folytató diákok rendszeresen megjelentek az egyetem ünnepélyes rendezvényein – beleértve mind ifjabb diáktársaik retorikai disputációit és deklamációit, mind a választófejedelemség politikai eseményeihez köthető alkalmakat is

–, és megvolt a módjuk a sajátosan reprezentációs-laudációs célú retorikai gyakorlat wittenbergi mindennapjaiba való beilleszkedésre.

Az irodalomtörténeti kutatás nem figyelte még fel arra az 1587. évi wittenbergi nyomtatványra, amely a 7.2.2. fejezet tárgya. Részint eddig le nem írt, ismeretlen hungaricum, részint pedig egy, a magyar irodalmi gondolkodás történetében is számottevő eszmetörténeti fejlemény markáns kifejezője. A nyomtatvány az 1587 őszétől a wittenbergi egyetemen tartózkodó Nicodemus Frischlinnek privátkurzusa indításakor elmondott szónoklatát teszi közzé. Ajánlásának tizenegy címzettje van, köztük Losonci Bánffy Ferenc dobokai gróf és Gimesi Forgách Mihály báró. A hajdani tübingeni professzorával, Crusiusszal folytatott szenvedélyes vitasorozatban Frischlin érvelésének állandó jellemzője volt, hogy a grammatikaírók haszontalanságaival az első osztályú auktorok tényleges praxisát szegezte szembe. A praeceptum-műfajokkal szemben – testesüljenek meg azok bár olyan magas színvonalon, mint Melanchthon retorikai tankönyvében – az auktorok olvasásának jelentőségét hangsúlyozta, az exercitatio-t állította középpontba. A nevezetes vita hosszú története során Frischlin vált ezen alapelvek legelszántabb, legkonokabb képviselőjévé. Vitáiról Frischlin a magyar peregrinusoknak szóló ajánlásban is említést tett. Még fontosabb, hogy tudomásunk szerint az ajánlásban említett elméleti mű, Frischlin *De arte oratoria libri tres* az itt elmondott beosztásban sohasem jelent meg, szövege ismeretlen, sőt még e formában való elkészítésének tervét sem regisztrálta a szakirodalom.

A 16. század protestáns iskoláinak és tankönyveinek nemzetközi szakirodalma már több alkalommal figyelmeztetett arra, hogy Melanchthon retorikaelméleti tankönyvei viszonylag gyorsan visszaszorultak vagy átdolgozásra kerültek a század második felében. A népszerűvé váló új tankönyvek inkább olvasmányokat tartalmaztak, a tudnivalókat pedig gyakran kérdés-felelet formájában tömörítették és egyszerűsítették. Eszményük a teoretizálás helyett a példákkal tanítás, az olvasatás volt. Ennek a jelentős irodalmi következményekkel bíró pedagógiai változásnak a történetében Frischlin szerepét európai szinten is kevésbé hangsúlyozták, magyar vonatkozásban pedig nem számoltunk a frischlini álláspont lehetséges hazai recepciójával.

Amint már említettem, az európai egyetemeken peregrináló régi magyarországi diákok többnyire a bölcsészeti képzést meghaladó fokon kapcsolódtak be az egyetemi stúdiumokba, a teológiai kar előadásait látogatták. A lelkeszi professzióra való felkészülésük közben olyan kommunikációs elveket és belátásokat is magukévá kellett tenniük, amelyeket elsősorban

dogmatikai vagy más teológiai pozíciók határoztak meg. Példaképpen néhány olyan metaelméleti megfontolásra hívja fel a figyelmet az értekezés, amelyek magyarországi kifejtésében, meghonosodásában a wittenbergi egyetem néhány vezető professzora hatásának jelentős szerep tulajdonítható. A Magyarországon a legnagyobb tekintélyt élvező wittenbergi tudósok közül kizárólag olyanokat választottam, akik nemcsak teológiai, dogmatikai, polemikus írásokat, hanem kifejezetten kommunikációelméleti műveket is készítettek. Idehaza ugyanis alig van még nyoma annak a felismerésnek, hogy nemcsak teológiai, hanem kommunikációelméleti gondolataik is hatással lehettek a katolikusokkal és a kálvinistákkal vitázó magyarországi lutheránusokra. A 7.2.3. fejezetben három wittenbergi professzor rövid jellemzésére, majd valamivel bővebben magyarországi kapcsolataik áttekintésére kerül sor. Ezt a kommunikációelméleti műveikből kirajzolható és teológiai munkásságukból is tovább árnyalható közléselméleti paradigmáik kibontása és magyarországi jelenségek háttereként való bemutatása követi.

Központi teológiai elgondolásukként ragadható meg, hogy a Szentlélek mind az egyházak igazgatásában, mind a személyes hit felkeltésében eszközökkel él. Két olyan eszköz van, amelyek által az egyházat igazgatja: az ige prédikálása és a szentségekkel való élés. Ezeket az alapvető fontosságú tételezéseket lényegében az isteni üzenet mediált, médium által közvetített jellegében összegezhetnénk. Ez a medialitásra alapozó kommunikációelmélet azután számos polemikus teret nyit a korabeli lutheranizmus számára.

Az isteni üzenet közvetítésében páratlan szerepű ige jelentőségének felismerése és teológiájának kidolgozása természetesen a Biblia-hermeneutika felvirágzásához, az interpretáció elmélete részletes kidolgozásához vezetett. Az exegézis professzorainak gyakorlata és abból általánosítható elméleti észrevételeik nagy figyelmet élveztek. Mindez a populáris kommunikáció számára is meghatározó jelentőségűnek bizonyult. A praktikus lelkivezetés gyakorlati kérdései iránt érdeklődő, ezen a téren eligazítást adni kívánó szerzők hosszú évtizedekig a sikeres, tartalmas exegézist látták az ige hatékony prédikálása szinte kizárólagos feltételének. Pasztorációs kézikönyveik gyakran maguk is csaknem egészükben kizárólag prédikációs szövegpéldákat tartalmaztak. Homiletikai reflexióik, noha több tekintetben az igeteológia gyakorlati konzekvenciáit tartalmazzák, s nem kis részben a hitviták tapasztalataiból táplálkoznak, másrészt fel is készítenek ilyen hitvitákra – az igeteológiai megfontolásoknak csak tartalmi vonatkozásait érvényesítik. Elmélyítik és gazdagítják a kizárólag az exegetika tartalmi helyességére támaszkodó korábbi közléselméleteket, de nem teszik az átemelt belátásokat

sajátságok, vagyis a retorikai megformálás, megszövegezés formai oldalán is megmutatkozóvá. Johann Hülsemann munkásságával érkezett el az a pillanat, amikor az igeteológiai megfontolásokból valóságos formai kérdések megtárgyalására is alapot adó retorikai rendszert sikerült kivonni.

Hülsemann munkáját a tartalmi analízis, a topika, a korszerű homiletikai műnemelmélet, a logikai, ismeretelméleti tételt bíró gondolat kifejtés közben is a retorikai sajátosságokra minden ponton ügyelő és e retorikai sajátosság legfontosabb jegyének az affektusok hatékony kezelését tekintő szemlélet rendkívüli erejű szintézisének tartom. A rögzített módszerekkel feltárt és megingathatatlan meggyőződéssel vallott ontológiai igazságról és annak a beszélő és a közönség mindenkori állapotához igazodó, rendkívül diverzifikált, a diszpozíció és az elokúció sokféle lehetőségét játékba hozó kifejtési módjairól együttesen szóló elmélet eloldja a lutheránus kommunikációelméletet abból a szoros kötöttségből, amelybe az exegetikai és dogmatikai igazság racionálisan adekvát formában való kifejezhetőségének tételezése állította a korábbi évtizedekben. Ezt a kedvező összképet még tovább árnyalhatjuk egy báti fiatalember, Andreas Fitkowini Hülsemann elnökletével megvédett tézisei alapján. Fitkowini értekezése jól mutatja a hülsemanni rendszer rugalmasságát. A szavak használati értékére, a szituációs konvenciók egyediségére ügyelő elemzés a dogmatikai tanításhoz olyan retorikai komponenseket is felhasznál, amelyek a homiletikai szintézisbe nem épültek be.

A 16. század eleji Wittenbergben bekövetkezett, a reformáció filozófiai és teológiai kezdeményezéseivel szorosan összefüggő, korszakos retorikai fordulat mára többé-kevésbé ismertnek mondható: Melanchthon kezdeményezése, a beszédnek rendszerének az antik eredetű három mellett egy oktató negyedikkel való kiegészítése messzemenő kommunikációelméleti következményekkel járt. Jóval kevésbé világos még, hogy ugyanez a korai reformátori nemzedék a homiletika történetében is radikálisan megújította a diskurzus kereteit. Ebben a folyamatban nem a wittenbergi, hanem a marburgi egyetem, személy szerint pedig Andreas Gerardus Hyperius tevékenysége mutatkozik a kezdeményezőnek. Hyperius a kezdetén áll az applikációról szóló új elgondolásoknak, amelyek a szövegekkel való kapcsolat-felvételi és a számukra való jelentéstulajdonítási eljárások egész új rendszerét nyitották meg. Ezekkel a kérdésekkel a 7.3. fejezet foglalkozik.

A hyperiusi eljárás úgy magyarázható meg a legnagyobb interpretációs hozammal, ha azt hangsúlyozzuk, hogy ő átgondolta és követte Melanchthonnak a *genus didascalicum* elsősorban az egyházi kommunikációban való felhasználhatóságára vonatkozó megjegyzéseit, és jelentős különbséget

érvényesített a világi retorika és a homiletika műnemi rendszere között. A *genus didascalicum* mint homiletikai beszédnemmel számolt, ott azonban azt teljesen új műnemi rendszerbe illesztette. Ez a műnemi elgondolás Hyperius homiletikai elméletének legfontosabb és legeredetibb újítása.

A hyperiusi elmélet továbbfejlesztésével, a *genera orationis* helyett a *genera usuum* keretei között folytatódó kommunikációelméleti gondolkodás a 16–17. századi protestáns homiletika meghatározó folyamata. Ma még nem tudható teljes bizonyossággal, személy szerint ki volt ennek az elgondolásnak a kezdeményezője, terjedése, paradigmává válása azonban elég jól regisztrálható, követhető az adatok alapján, és egyértelműen kálvinista szerzőkhöz köthető. A kálvinista prédikációelmélet által bejárt úton, hivatkozásokkal is igazolhatóan a kálvinista teoretikusok hatására, némi késéssel a lutheránus homiletika is végighaladt. A *genusok* ususokként való érvényesülése náluk is lépésről lépésre végigkísérhető. A hyperiusi *genusok*ból kialakult *ususok* elméletének érdekes magyarországi hatástörténete is van. A magyarországi homiletikusok még a 19. században is az ötös alkalmaztatás előírásával, a hyperiusi *genusok*ból eredő *ususok*kal néztek szembe.

A 7.4. fejezet azt mutatja be, hogy a protestantizmus különböző irányzatainak pedagógiai törekvései és filozófiai felfogása változó mértékben, de csaknem egyöntetűen engedtek valamennyi teret a rámista eszméknek. Jól kifejeződik mindez a ramusi retorika német területen készült kiadásainak számában. Követők mellett persze németországi ellenségekben sem volt éppen hiány. Justus Lipsiusnak az a levelezésgyűjteményében közzétett híres kijelentése, hogy senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja, erős tekintélyérvet adott a Ramust elutasítók kezébe és kodifikált egy szokásszerűvé váló retorikai frázist, azt a szembeötlő benyomást keltve, hogy a retorikai tekintetben Lipsiushoz igazodók tábora és a Ramust követő csapat antagonisztikus ellentétet, két, egymással homlokegyenest szembenálló orientációs lehetőséget testesít meg.

Lipsius európai szellemi hatásának megvan a filozófiai, politikaelméleti és irodalmi vetülete is. Az utóbbit általában a stilisztikai eszmények változására összpontosítva szokás elintézni, s Lipsius auktorkommentárjai és saját írásmódjának módosulásai biztosítják hozzá az elemzési szempontokat. Kevesen tudják, hogy Lipsiusnak teoretikus retorikai összegzése is ismert, s ez sajátos recepciós viszonyrendszerbe került a 17. század első harmadának végén Németországban. A nemzetközi szakirodalom egyetlen cikkekcskáját sikerült felkutatni, amely ezt a retorikai összefoglalót vizsgálta, egy másik, tárgyában érintkező német monográfia pedig azzal ébresztett figyelmet

maga iránt, hogy súlyos szemléleti hiányosságokat árul el. A részletes analízis most feltárta, hogy Lipsius oratoriája és egy rómista retorika a szemléleti zűrzavar veszélye nélkül, hibátlanul összeilleszthetők voltak. A lipsiusi humanista irodalmi orientáció igényességét és a pragmatikus rómizmus kifejezési ökonómiáját két egészen külön szálon futó történetként szoktuk látni, pedig az interkonfesszionális artisztikum meg a felekezeti és ismeretelméleti kötöttségekkel is bíró tartalmi adekvátság az irodalmi kínálatnak azonos kör számára is elérhető elemei. A hazai puritanizmus közléseleméleti törekvéseinek történetében a németországi esethez egészen közeli analógiát találhatunk.

Ezek a belátások összecsengenek azzal is, hogy a közelmúltban sikerült egy nagy erővel megtámasztott alternatív koncepciót visszaállítani az ún. rhétorique restreinte kialakulásában Ramusnak tulajdonított szerep divatos és közkeletű felfogása mellé. Genette szerint Ramusnak az a javaslata, hogy „az invenciót és a diszpozíciót a dialektikában tárgyalják, s a retorikának csak az elokúció művészetét hagyta meg”, azt támasztja alá, hogy a 16. századi hugenottának szerepe volt a retorikai diszciplína kompetenciájának, hatósugarának beszűkítésében, a beszéd ékességeire való korlátozásában. Az alternatív elgondolás szerint Ramus egyáltalán nem kívánta a pusztá stilisztikára redukálni a retorikát: a logika és a retorika tankönyvi formáinak elválasztása a metodológiai tisztaság érdekében történt, ugyanakkor Ramus mindvégig a diskurzus gyakorlatában, mind az analízis, mind a genezis műveletei során való összekapcsolásuk szükségességét hangsúlyozta. Nem az érvelés és az ékesszólás elválasztásáról volt szó, hanem erőfeszítésről egy olyan didaktikai elmélet megteremtése érdekében, amely a legkevesebb veszteséggel képes feltárni és kodifikálni az antikvitás nagy, példaképként funkcionáló irodalmi szövegeinek diszkurzív műveleteit. Ramus életműve így egy szerencsétlen degenerációs történet kezdőpontja helyett egy hosszú humanista hagyomány konkluzív pontjaként értékelhető.

8. Mind a *genus didascalicum* műnemének tulajdonított fontosság, mind a *docere* funkciójának e műnemben fellelt adekvát terep, mind a tanításban képviselt igazságok érvényességének szigorúbb megítélése – az intellektuális, racionális, fogalmi természetű szónoki művészet eszményítésének elemei, olyan elemek, amelyek a korszak protestáns, főként kálvinista diskurzusrendjének meghatározó, központi tételezései és elgondolásai. A racionális diskurzus kogníció-modellje ebben a felekezeti táborban nem a felvilágosodás eszmeiségének felbukkanása által kiváltott változás eredménye, ha-

nem a megelőző két évszázad folyamatos episztemikus kerete és mozgásterre. Ugyancsak felvethető az ortodoxként rögzült protestáns dogmatikai elvekkel polemizáló teológiai irányzatokat kísérő irodalmi eszményeknek és a racionális kogníció-modellnek ellentmondó, szentimentális, romantikus és posztromantikus irodalmiságnak a természetes rokonítási lehetősége is. A pietizmus e felfogásban való értelmezése ma meglehetősen közkeletűnek számít.

A *genus didascalicum*hoz hasonlatosan a *genus iudiciale* érvelési technikája is mélyen és alapvetően befolyásolta a régi magyar irodalmat. Általános, széles körű hatását akként mutatom be, hogy a statusoknak a *Rhetorica ad Herennium*ban olvasható csoportosításához tartva magamat, olyan műfaji és tematikai csoportokat tárgyalok a régi magyar irodalomból, amelyeknek szerveződését egy-egy statustípus argumentációs logikája a szövegcsoporthoz minden lényeges példányában, következetesen és általánosítható érvénnyel, lényegében meghatározza.

9. Balassi nagyciklusának újabb értelmezői közül egyedül Kőszeghy Péter vette észre, hogy a ciklust nyitó vers nem retorikai, hanem teológiai értelemben nevezhető enigmának. Az utóbbi években Szent Ágoston enigma-fogalmának a megelőző retorikai elgondolásokhoz képesti gyökeres újdonsága tüzetes szakirodalmi leírás tárgya volt, s ez a jelen értekezés 9.1. fejezete számára is kínál megfontolni valót.

A retorikai fogalmak hazai használatának terminológiai áttekintése után kimondható, hogy a *mese* lehet az *enigma*, az *argumentum*, a *propositio*, a *problema*, sőt a *fabula* megfelelője is. Az *enigmának* szintén több magyar megfelelője van, így a *mese* mellett a *példabeszéd* is, ami viszont gyakrabban a *proverbium* vagy a *parabola* fordítása. Minthogy a Balassi-vers címében és első sorában az *enigma* és a *mese* szavak közvetlen közelségben és nyilvánvalónak tűnő egymásra utalásban találhatók, egymásnak való megfelelésük terminológiai kételye még nem vetődött fel a szakirodalomban. Pedig a különbség legalábbis felvethető: első látásra is nyilvánvaló, hogy az enigma egy strófával hosszabb, mint a mese, hiszen az enigmának az a nyitóstrófa is része, amely a második strófával kezdődő narrációt mesének nevezi el. A versben elbeszélt történet lehetne a – mondjuk – *argumentum*-ként, *propositió*-ként vagy akár *fabulaként* értett mese, a vers egésze pedig a maga ciklusbeli helyén a – mondjuk – *példabeszéd*ként felfogható enigma, és a kettő referenciája sem *denotátum*ként, sem *deszignátum*ként nem szükségképpen azonos. Mindez összefüggésbe hozható a neolatin szerelmi vers-

ciklusok elemzése közben kidolgozott tipológiával is: a *de*-típust, a leíró mesét az *ad*-típusú, megszólító enigma tartalmazza. (A vers szintjén az *ad*- és a *de*-részek terjedelmi aránya épp fordítottja annak, mint amit a 39. versben megfigyelhetünk.)

A 9.2. fejezetben kifejtettek Rimay irodalomeszményének mind a tematikai, mind a retorikai vonatkozásaihoz hozzászólást jelentenek. Elveszett „satyrás dorgáló feddő írás”-a mögött alapvetően a neosztoicizmus udvartöltömegtől távolságot tartó tudós magatartása kereshető. Szatírákat írni minden bizonnyal humanista tevékenységet jelenthetett Rimay számára. Az, hogy e tárgyú ténykedését bejelentő írásából most horatiusi szatíratörödékek kerültek elő, jelentős súllyal nyomatékosítja ezt a feltevést. Már Jankovics József jelezte, hogy a 17. század eleji udvarellenes tendenciáknak megvolt ez a Horatiusra, Juvenalisra és több más klasszikus és humanista szerzőre támaszkodó vonulata is, de mindezt közvetlenül Rimayhoz kapcsolni csak most sikerült.

Igaz, az erkölcsi tárgyú irodalom humanista hagyománya is többféle vonulatot ötvöz, s Rimay nem is a horatiusit aknáztta ki a legnagyobb mértékben ezek közül. A Horatius által az ókomédiából levezetett, személyes bűnököt név szerint kipellengérező jelleg helyett két általánosabb etikai tárgyalásmód is kínálkozott a számára. Ezek egyike a sztoikus erkölcsfilozófiai hagyomány, amely az arisztotelianus természetfilozófiával is kiválóan kapcsolatba hozható volt. A másik a retorikaelméleti traktátusoknak a szónokot mint derék embert tárgyaló hagyománya. E vonulatok már csak azért is erősebbek lehettek Rimay számára a horatiusi szatíra hagyományánál, mert Horatius mindig is köznapi, csevegő nyelven formálta meg szatíráit, s emiatt azokat ő maga el is választotta költészete többi, irodalmi értékűnek tekintett műfajától. Vagyis, sarkítva a dolgot, azt mondhatjuk: Rimay eszménye olyan szatíra lehetett, amely mind általános érvényű, filozófiailag beágyazott tartalmában, mind igényesebb, irodalmibb kifejezési módjában magasabb rendű a horatiusinál. Mind fordítási megoldásaiban, mind egész írásának stilisztikai kidolgozásában nem annyira imitatív, mint inkább aemulatív jelleget figyeltünk meg.

Ennek a stilisztikai, retorikai bravúroskodásnak megadható az erkölcsfilozófiai interpretációja is. Az arisztotelészi etika meghatározása szerint, amint ismert, az erény két szélsőség közötti harmonikus közép, két rossz közötti jó. Ez azonban csak az erkölcsi erények vonatkozásában van így. Az intellektuális erények nem közepet jelentenek a szélsőségek között, hanem bizonyos képességek legmagasabb rendű megléte a kívánatos. Vagyis az

erény legtokéletesebb formája akkor jön létre, ha az erkölcsiek tekintetében az arányos közepén járó ember képességek dolgában kiemelkedőt, szélsőségeset valósít meg. Vir bonus dicendi peritissimus – foglalhatnánk össze a dolog lényegét, egyben Rimay önértelmezését és erkölcsi kívánalmát.

Rimay elitista arisztokratizmusának több jelét látjuk levele forrásait elemezve is. Jól láthatóvá válik, hogy a kor legnagyobb tekintélyű, minden gimnazista által kötelezően tanulmányozott, standard szerzőiből és műveiből is készíthető olyan tendenciózus szortiment, amely a normától való deviáció igazolását szolgálhatja. Legalábbis a formaeszközök normatív használatától való deviációét az erkölcsi kívánalmak normatív megkövetelésének tartalmi célja érdekében.

Szerintem a késő-humanizmus–manierizmus és a barokk között éppen ott húzódik a határvonal, ahol a nagy belső meggyőződéssel és küldetésstudattal a lehető legkiterjedtebb közönség számára átadni kívánt normatív tartalom a formaeszközöket is a legszélesebb körben hatni alkalmas, normatív irányokba állítja át. Nem egy irányba, hanem legalább kettőbe: a katolikus és a protestáns barokk irodalom felszíni, stilisztikai jegyeikben gyakran egészen különböző, invenciójukban, valamint voluntarista, manipulatív és reprezentatív intenciójukban azonban szoros megfeleléseket mutató rendszerei felé. És szerintem Rimay ezen az úton sohasem indult el.

10. Az újabb angol kutatás szembesítette a Bacon által elméleti igénnyel proponált történetírói alapelveket Bacon saját történetírói gyakorlatával, kiigazított a humanizmust meghaladó újfajta tudományosságáról szóló korábbi feltevéseket. Gyakorlati ténykedése besorolható lett a retorikus és moralizáló koncepciójú történetírás humanista hagyományába. Ezeket a megállapításokat nemcsak retorikai, hanem filozófiai keretben is általánosíthatjuk: Bacon az általa proponált empirikus kutatás minden alapjával homlokegyenest ellentétesen járt el.

Vagyis a historia litteraria proponálására olyan szellemi éghajlat alatt került sor, amelyet nem tekinthetünk egy új, empirikus tudományosmény, tárgyilagos, racionális oknyomozás megtestesítőjének. A proponált új tudományszak későbbi kidolgozásának módját nem fogjuk várakozáson aluli minőségűnek érzékelni, ha a kezdeményező aktus másféle jellegének mércéjéhez állítjuk azt. És innét kiindulva a műfaj fejlődésének története sem csak mint eszme- vagy tudománytörténeti mozgás, hanem inkább mint tartalmi és formai összetevők komplex retorikai alakulása írható le. A fejlődéstörténetnek ahhoz a modelljéhez képest, amely szerint a baconi kezdeményezés

tudományos-filozófiai célja deformálódik a nemzeti historia litterariák kialakulása során, az a narrációs lehetőség, hogy mind a kezdeményező, mind követői életművében a retorikus műfaj eredeti, mégpedig topikus és tropikus funkcióinak hűséges működtetése regisztrálható, igen különböző következtetések hálózatát rajzolja meg. Ebből a nézőpontból az alkalmilag előtérbe került szaktudományos normák gyors megkerülése helyett a közönségigény figyelembevételének és a praktikus funkciók betöltésének hosszú távú története látható. A magyarországi historia litteraria 17–18. századi képviselőinél Tarnai Andor által megfigyelt, közösségi identitást képző és ennek érdekében konfrontációt is vállaló funkciók nem – Baconhoz viszonyítva megragadható – deformációk, hanem eleve részei a kultúratörténeti tudományszak – Bacon előtt is megfigyelhető – gyakorlatának. Az ezeket az igényeket teljesítő művek bármely műfaji változatának retorikai megformáltsága sui generis adottság. A baconi kezdeményezés új szakmai, tudományos értékek szorgalmazásaként való szemlélete az elődök mintaadása nélküli, a tárgy objektív leírásával való szabatos adekvátságban kifejlődő neutrális forma keresésére ösztönöz, míg az ab ovo retorikus funkciójú kultúratörténet-írás a már az antikvitásban meglévő minták figyelembevételére int.

Ezek szerint viszont azoknak a szövegeknek a sora, amelyek magukon viselik a támadás és védekezés motivációinak Tarnai által oly nagy erővel leírt mintázatát, nem a 17. század végi nemzeti, hanem a 16. századi felekezeti polémia és apológia körében kezdődik. A korai szövegek mintája nem a Bacontól elszakadt – vagy róla tudomással sem bíró, ezért anakronisztikus – vitázó és adatgyűjtő hagyomány, hanem a Bacont megelőző protestáns humanizmus tudománytörténeti gondolkodása. Szép számmal vannak olyan nyomok, amelyek e hagyományban is különösen Konrad Gesner és köre hatására utalnak.

IV. A munka témaköréből készült publikációk jegyzéke

- KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5).
- KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001)/3–4, 255–284.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben = In memoriam Verseghy Ferenc, VI, Emlékkönyv a Szolnokon*

2002. szeptember 27-én rendezett Verseggy tudományos ülészak anyagából, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003, 37–57.

- KECSKEMÉTI Gábor, *A 17. századi magyarországi katolikus retorika-elmélet prágai kapcsolataihoz* = *Múlt jövő időben: Írások Bodnár György 75. születésnapjára*, szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., Universitas Kiadó, 2003, 159–167.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 107(2003)/4–5, 367–398.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003)/6, 703–728.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában* = *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., Gondolat Kiadó, 2004, 161–168.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)* = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197.
- Gábor KECSKEMÉTI, *Des exempla classiques et humanistes dans la propagande littéraire hongroise des 16e–17e siècles* = *L’eredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY, Vanessa MARTORE, Bp., Editore Universitas, 2004, 133–145.
- Gábor KECSKEMÉTI, *Genus iudiciale in the Practice and Theory of Hungarian Literature in the 16th and 17th Century*, Camoenae Hungaricae, 1(2004), 105–120.
- Gábor KECSKEMÉTI, *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm* = *Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, ed. Marcell SEBŐK, Bp., Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 2005 (Workshop Series, 15), 93–105.
- Gábor KECSKEMÉTI, *Hungarian Connections of Nicodemus Frischlin*, Camoenae Hungaricae, 2(2005), 93–110.

- KECSKEMÉTI Gábor, *A historia litteraria korai történetéhez*, ItK, 109(2005)/1, 3–17; *ua.* = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TŰSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 45–67.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem* = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 43–66.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői*, ItK, 109(2005)/2–3, 222–242.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Vallától Wittgensteinig (és vissza?): A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás* = *Régi az újban*, szerk. BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, Helikon, 51(2005), 3. szám, 309–324.
- Gábor KECSKEMÉTI, *A Hardly-known 16th-century Humanist: Paulus Rosa of Körnöcbánya, Camoenae Hungaricae*, 3(2006), 65–88.
- Gábor KECSKEMÉTI, *The Role of the Early Protestant Homiletics in the History of the European and Hungarian Literary History* = *Ideologie der Formen*, Hrsg. S. Katalin NÉMETH, Bp., Balassi Kiadó, 2006.
- Gábor KECSKEMÉTI, *The Role of Neo-Latin Rhetoric Handbooks in the Literary Theory and Practice of the Early Modern Hungary* = *Acta conventus neo-Latini Bonnensis: Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Bonn, 3–9 August 2003*, general ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 315).